‘Papa regarde, c’est super femme!’[1]

Bodybuildsters, vrouwelijkheid en identiteit in de jaren tachtig

Marjolein Van Bavel[2]

Bodybuilding door vrouwen wordt in de academische literatuur doorgaans geprezen als een feministisch verzet tegen traditionele idealen van vrouwelijkheid. De hypergespierde lichamen kunnen gezien worden als een subversie van dominante gendernormen. Omdat deze extreme vorm van training de kneedbaarheid van het lichaam zichtbaar maakt en de gender van een lichaam als performatief bevestigt, kan bodybuilding door vrouwen begrepen worden als een manier om ‘gender trouble’ te veroorzaken (Coles, 1999, p. 452). Andere auteurs hebben zich echter afgevraagd of en in hoeverre er gesproken kan worden van een dergelijk feministisch verzet. Bodybuildsters lijken zich immers sterk te conformeren aan een traditionele vrouwelijke iconografie. De atleten bouwen hun lichamen inderdaad uit ‘to transgress the feminine’, maar ‘the sport also requires displays of femininity, in terms of hairstyle, make-up, expression, posture and demeanour that mimic and almost exaggerate the traditional requirements of femininity’ (St. Martin & Gavey, 1996, p. 55).

In navolging van Roussel, Monaghan, Javerlhiac & Yondre (2010) problematiseer ik in dit artikel onderzoek waarin de praktijk van vrouwenbodybuilding onderzocht werd vanuit normatieve vormen van discours. Daarin was vooral aandacht voor de vraag hoe het hypergespierde lichaam verzoend kan worden met vrouwelijkheid en welke esthetische limieten er sociaal vastgelegd worden voor vrouwenlichamen. Dit soort interpretaties doet echter afbreuk aan de plaats van deze vrouwen als vrije actoren in dynamische sociale processen. Het individu en de praktische, belichaamde ervaring worden vergeten (Hockey & Collinson, 2007, p. 115). De betekenis van het vrouwelijke bodybuildinglichaam wordt herleid tot de al te simplistische tegenstelling verzet/onderwerping. Door de nadruk op de symbolische dimensies van het lichaam blijft dit lichaam immaterieel/gedematerialiseerd. Het is daardoor moeilijk om sociale relaties te begrijpen als associaties tussen lichamen als de specifieke loci van ervaring en identiteitsvorming (Canning, 1999, p. 501). Er zijn relatief weinig empirische studies waarin de microsociale processen die de relatie tussen het lichaam en het zelf negotiëren, zijn onderzocht (Millsted & Frith, 2003, p. 457). In dit onderzoek probeer ik daarom de kloof te overbruggen tussen academisch discours en materialiteit in de studie van vrouwelijke bodybuildinglichamen. Belangrijk daarbij is het concept van ‘belichaming’;[3] het duidt op een wordingsproces van lichamen in de sociale ruimte en is daarom minder rigide dan de notie van ‘het lichaam’ (Canning, 1999, p. 505).

In onderzoek naar het lichaam als een *site* van ervaring en betekenis wordt de historicus/ca geconfronteerd met praktische obstakels verbonden aan de aanwezigheid, toegankelijkheid en interpretatie van bronnen. Vrouwen worden gekenmerkt door specifieke vormen van belichaming, ingebed in een specifieke context van cultureel discours over het vrouwelijke lichaam. Belichaamde ervaringen kunnen licht werpen op de manie-

ren waarop vrouwen hun visuele zelf beheren en negotiëren (Millsted & Frith, 2003, p. 457-458). Deze ervaringen zijn vaak complex, conflicterend, verbonden aan context, intenties, doeleinden en gevoelens van *agency* binnen deze context (Millsted & Frith, 2003, p. 463). Interviews zijn bij uitstek geschikt om toegang te krijgen tot bodybuildsters als belichaamde actoren, omdat deze zich lenen tot het vangen van de complexiteit, eigen aan percepties en ervaringen van zelfbeleving. De dialoog tussen discours en belichaamde ervaring toont een meer complexe realiteit. Door het materiële lichaam als *site* van beleving in onderzoek te integreren, kan het discursieve, immateriële/gedematerialiseerde lichaam worden overstegen. De belichaamde ervaring geeft een inkijk in de sociale en persoonlijke betekenis van mannelijke en vrouwelijke biologie (Canning, 1999, p. 505).

De vraag is hier dan ook hoe bodybuildsters *zelf* hun lichamen en gender beleefden in sociale processen waarin lichamen de betekenis krijgen toebedeeld van bron, locus en medium van de samenleving (Roussel et al., 2010, p. 108). Hoe construeren zij – als vrouw en bodybuildster – hun identiteit? Wat betekende vrouwelijkheid voor hen en hoe gingen zij om met debatten binnen en buiten het milieu? Beleefden zij de sport als een geweldpleging op dominante idealen van vrouwelijkheid? En hoe ervoeren zij de zelfconstructie van hun lichamen? Kunnen we bij hen elementen terugvinden van de zogenaamde 'feminist resistance' of 'feminine recuperation' uit de literatuur? Met andere woorden: hadden bodybuildsters een feministische of emancipatoire intentie of spanden zij zich juist in ter reactivering van hun vrouwelijkheid?

Vrouwelijkheid is hier opgevat als een geheel van culturele regels voor het opvoeren van gender, welke als vrouwelijk worden gedefinieerd en worden gecontrasteerd met mannelijkheid. Gender wordt gezien als een specifiek cultureel en historisch organiserend principe in het creëren van een gegenderde (en hiërarchische) sociale orde (Leavy, Gnong & Ross, 2009, p. 264). Ik zal ook meermaals verwijzen naar aan Bourdieu ontleende begrippen als veld, kapitaal, habitus en praktijk. Het begrip veld verwijst naar 'het bestaan van relatief autonome sociale universa die werken volgens een onherleidbare eigen 'logica'' (Bourdieu, 1992, p. 12). '[Elk] veld kent een specifieke vorm van kapitaal [of macht] die ongelijk is verdeeld en waarvan het bezit toegang geeft tot de specifieke winst die op dat veld kan worden behaald' (Bourdieu, 1992, p. 12-13). Habitus verwijst naar de 'inwendige, 'belichaamde' disposities die in individuen zijn neergelaten als duurzame schema's van waarneming en waardering en aanzetten tot praktisch handelen' (Bourdieu, 1992, p. 13). Door deze habitus heen prent het veld zich in op het individu. Een habitus ontstaat zo in interactie tussen individuen en het veld en bestaat niet onafhankelijk van dit veld (Hanks, 2005, p. 69-72). Gender maakt deel uit van het sociale veld en is als dusdanig 'transversaal' en aanwezig in alle andere velden (Bourdieu, 2001).

Het Nederlandse vrouwenbodybuilding uit de jaren tachtig biedt een interessante casus. Opmerkelijk veel Nederlandse vrouwen waren in deze periode actief en internationaal succesvol in *hardcore* bodybuilding, een periode waarin de sport wereldwijd opvallend welvarend was. Naast interviews heb ik gebruik gemaakt van artikelen uit Nederlandse bodybuildingbladen, behorend tot het privéarchief van een gedistingeerd figuur uit het hedendaagse bodybuildingmilieu. De beschikbare jaargangen van *Hardcore*, *Hercules* en *Fit* uit de periode 1980 tot 1989 zijn doorgenomen om kennis te vergaren omtrent de sport, deelnemers, wedstrijden en bonden. Zodoende werd ook toegang gevonden tot

interviewparticipanten. De onderzoeksgroep bestaat uit zeven vrouwen, die verschillende soorten fysiek en competitieniveaus vertegenwoordigden. Drie van de vrouwen bouwden nooit een hypergespierde fysiek uit en bleven beantwoorden aan dominante idealen van vrouwelijkheid; één van hen klom op tot professioneel niveau. De vier andere vrouwen bouwden wel grote spiermassa's uit; drie van hen werden professioneel bodybuildster. Op één na begonnen zij allen hun wedstrijdcarrière begin jaren tachtig en allen eindigden in 1989 of vroeger.

Bij de uitwerking van de gebruikte interviewmethode werd niet zozeer een beroep gedaan op gespecialiseerde methodologische literatuur omtrent *oral history*. Vormgevend waren artikelen die tot stand kwamen op basis van interviews, zoals die van Cahn (1994), Roussel en Griffit (2000), Millsted en Frith (2003) en Leavy, Gnong en Ross (2009). Ik gebruikte een organische manier van interviewen, waarbij de thematische vragenlijst enkel geraadpleegd werd indien nodig. Deze semigestructureerde interviews werden afgenomen bij de participanten thuis en duurden gemiddeld twee tot drie uren. Voor elke respondent werd bovendien een dossier samengesteld met tijdschriftartikelen uit bovengenoemde bladen; deze dienden als achtergrondkennis bij en als aanvulling op de interviews. De bodybuildingbladen en interviews werden aangewend als in wederzijdse conversatie. Met beide bronnen moet evenwel omzichtig worden omgesprongen. De uitlatingen kunnen begrepen worden als neutralisatietechnieken die problematische aspecten van bodybuilding teniet trachten te doen. Bovendien zijn de herinneringen van de bodybuildsters wellicht gekleurd door tijdsverloop. Wat zij in 2011 – in een interviewcontext – verklaarden, is mogelijk geen reflectie van de 'werkelijke' ervaring dertig jaar eerder. De tijdschriftinterviews uit de jaren tachtig verschillen bovendien in aard van de interviews afgenomen in 2011. Beide bronnen kunnen op hun beurt als vormen van discours begrepen worden. Ze informeren ons echter ook over de perspectieven van deze vrouwen en het zijn net deze perspectieven die hier centraal staan. Vanuit deze interesse voor de zelfbeleving van de respondenten zijn de bronnen – ondanks hun tekortkomingen – valide.

Vrouwelijkheid en bodybuildinghabitus

Feministische literatuur beschreef reeds veelvuldig de cartesiaanse *mind-body dichotomy*, waarbij deze binaire relatie tussen lichaam en geest ook mannen en vrouwen, en bij uitbreiding mannelijkheid en vrouwelijkheid, als tegengestelden tegenover elkaar plaatsten. Zo wordt mannelijkheid vooral in geesteskwaliteiten gesitueerd, vrouwelijkheid daarentegen in 'the flesh'. Leavy, Gnong en Ross (2009) argumenteren dat de hedendaagse standaard van vrouwelijkheid de waarde van vrouwen op disproportionele wijze met hun lichaam associeert, maar dat ook mannelijkheid gedeeltelijk met lichamelijkheid wordt geassocieerd; echter op een manier verbonden aan macht, welke mannelijkheid niet alleen tot lichamelijkheid reduceert (Leavy, Gnong & Ross, 2009, p. 281). Spieren dragen op die manier een culturele betekenis in zich, gecentreerd rond de aangenomen stabiliteit van sekseverschillen. Maatschappelijk wordt excessieve gespierdheid daarom als intrinsiek mannelijk gecodeerd, waardoor het hypergespierde lichaam voor vrouwen als onnatuurlijk wordt ervaren (Wesely, 2001, p. 163).

Niettemin vond er in de loop van de vorige eeuw een opmerkelijke verandering plaats in het beeld van het ideale vrouwenlichaam. Er deed zich een verschuiving voor van het volumineuze 'vrouwelijke' ideaal, zichtbaar tot in de jaren vijftig, naar een meer androgyne

en jongensachtige look. Zo ontwikkelde zich in de jaren tachtig een nieuw fitnessideaal, waarbij vrouwen een mager, strak en meer gespierd lichaamsideaal gingen omarmen (Mansfield & McGinn, 1993, p. 61). De hoge vlucht van bodybuilding in de jaren tachtig kan dan ook in deze context begrepen worden, waarbij de lichaamsprojecten van bodybuildsters niet per definitie afweken van dominante lichaamsnormen. Dit geldt zeker voor de eerste golf van vrouwenbodybuilding, waarbij de lichamen omschreven kunnen worden als 'esthetisch gebalanceerd, gespierd op een zachte manier, niet zo zeer een transgressie van gendernormen communicerend, maar eerder de ontwikkeling ervan' (Heywood, 1998, p. 28, eigen vertaling). In de tweede helft van de jaren tachtig echter werd het hypergespierde lichaam de norm. Bodybuildsters worden echter geconfronteerd met een schijnbaar willekeurige lijn die een teveel aan spiermassa onderscheidt van aantrekkelijke gespierdheid in vrouwen. Wordt die subjectieve limiet eenmaal overgestoken, dan wordt men niet langer als vrouwelijk gepercipieerd (Krane, Choi, Baird, Aimar & Kauer, 2004, p. 320). Bovendien streven bodybuildsters, in functie van de sport, ook meer algemene eigenschappen na die doorgaans als mannelijk worden begrepen (zoals kracht, assertiviteit, onafhankelijkheid en competitiedrang). Bodybuildsters kunnen daardoor op heel wat maatschappelijk onbegrip rekenen.

De idee van vrouwelijkheid als gefundeerd in het lichaam – met het individuele nastreven van een specifiek lichaam als logisch gevolg – is sterk vervat in onze cultuur. Omdat zij tevens sociale actoren zijn, kan van de onderzochte bodybuildsters verwacht worden dat zij ook geïnternaliseerd culturele noties van vrouwelijkheid als 'body-driven' hebben geïnternaliseerd (Leavy, Gnong & Ross, 2009, p. 263). En daar men maatschappelijk

Ina Lopulissa en ouders na haar overwinning op het wereldkampioenschap bodybuilding in 1989 in Taipei. Privécollectie Ina Lopulissa

beloond wordt voor het zich conformeren aan dominante idealen van vrouwelijkheid of consequenties ondervindt wanneer dit niet gebeurt, lijkt het aannemelijk dat de onderzochte vrouwen spanning ondervonden met betrekking tot hun lichaamsbeeld.

De concepten 'vrouwelijk' en 'vrouwelijkheid' werden in de interviews erg vaak gebruikt door de participanten. Maar wanneer hen gevraagd werd om 'vrouwelijkheid' te beschrijven, ondervonden verschillenden onder hen moeilijkheden. Enkele vrouwen beschreven het volgens dominante gendernormen in verband met verschijning en gedrag. Hierbij werden elementen aangehaald als lief en charmant gedrag, elegante bewegingen, lange haren en make-up, sexy jurkjes en hoge

hakken. Ook schoonheid bleek een belangrijke rol te spelen, al bleef de betekenis hiervan eerder vaag. Het waren vooral de vrouwen die geen enorme spiermassa uitbouwden en dus maatschappelijk als meer vrouwelijk begrepen werden, die dergelijke ideeën vlot onder woorden brachten. Bij de vrouwen die wel grotere spiermassa uitbouwden, werd er meer spanning ervaren. Deze groep benadrukte hoe verschillende soorten vrouwen vrouwelijk kunnen zijn. Hoewel sommigen onder hen ook dominante normen aanhaalden, beschreven zij vrouwelijkheid tevens in bodybuildingterminologie en gaven zo aan wat het betekende om vrouwelijk te zijn binnen het bodybuildingmilieu.

De verschillende lichaamsbouw van deze vrouwen lijkt dus een rol te hebben gespeeld in hun beleving van vrouwelijkheid, een bevinding die de invloed van dominante idealen op deze vrouwen schijnt te bevestigen. Maar hoewel ze zich allen bewust leken te zijn van de problematische relatie tussen vrouwelijkheid en gespierdheid in breder maatschappelijk verband, kwamen er in geen van de interviews problemen met betrekking tot het eigen lichaamsbeeld naar voor. Voor alle participanten speelde bodybuilding daarentegen een belangrijke rol in het creëren van een positief zelfbeeld. Allen verwoordden hoe zij zich vrouwelijk, mooi en aantrekkelijk voelden, niet ondanks, maar dankzij hun betrokkenheid in bodybuilding. Eén van de vrouwen beschreef hoe zij vrouwelijker werd door bodybuilding. Doordat zij klein van stuk was en erg mager, werd haar lichaam als kinderlichaam ervaren, wat psychologisch en praktisch voor de nodige problemen zorgde. Door bodybuilding ontwikkelde zij een figuur met rondingen (L. Bergmann, persoonlijke communicatie, 21 maart 2011). Een andere vrouw beschreef in een interview met *Fit* in 1984 bovendien niet te begrijpen waar de heisa omtrent vrouwen met spiermassa om ging:

> 'Zodra een vrouw spieren aan d'r lijf krijgt, lijkt het wel of ze tegelijkertijd veroordeeld wordt. Als een vrouw gespierder kan worden, moet ze dat toch doen, daar traint ze toch voor? Dat is bij mannen toch ook zo. Waarom kan dat bij vrouwen dan niet?' (Evers, 1984, p. 28)

Het relaas van de drie minder gespierde vrouwen is verklaarbaar vanuit de bredere maatschappelijke waardering voor relatief gespierde vrouwenlichamen in de jaren tachtig. Maar de ervaringen van de vier meer gespierde participanten lijken in tegenspraak met wat doorgaans in de literatuur naar voren wordt gebracht. Dat deze vrouwen nu eenmaal niet de behoefte voelden om als 'vrouwelijk' gepercipieerd te worden, is geen afdoende verklaring; allen hadden het moeilijk met de idee niet als dusdanig *gelabeld* te worden. De zelfbeleving van deze bodybuildsters kan echter verklaard worden door middel van Bourdieu's begrip van habitus. Actoren worden doorheen inbedding in een veld – in dit geval het bodybuildingmilieu – sociaal gevormd, waarbij zij relatief stabiele oriëntaties en manieren van handelen verwerven. De bodybuildsters doorliepen een sociaal wordingsproces, waarbij het individu de hypergespierde en uitzonderlijk magere bodybuildingfysiek als esthetisch aantrekkelijk leert definiëren (Monaghan, 2000, p. 277).

Afgezien van de vrouw die met bodybuilding begon vanuit haar achtergrond als fysiotherapeute, had geen van de onderzochte bodybuildsters een initiële motivatie om aan bodybuilding te gaan doen. Op één uitzondering na, beschreven zij allen een levenslang engagement in sport. Voor hun betrokkenheid in bodybuilding, hadden de meeste vrouwen al een aanzienlijk aantal sporten beoefend, gaande van gevechtsporten, korfbal en voetbal tot turnen en dans. Sommigen onder hen voelden zich mogelijk aangesproken

Erika Mes en haar geroemde billen Privécollectie Erika Mes

door het trainen met gewichten, omdat zij zich reeds in hun jeugd niet konden vinden in het beeld van het 'typische meisje'. Anderen begonnen met bodybuilding vanuit een interesse voor figuurverbetering. Vaak hebben bodybuildsters verschillende – ook meer als vrouwelijk gecodeerde – opties doorlopen alvorens zich toe te leggen op hardcore bodybuilding. Allen zijn zo als bij toeval in de sport gerold, bleken genetisch begenadigd te zijn en werden aangemoedigd om hierin verder te gaan. Bovendien begonnen de meeste vrouwen met bodybuilding toen de wedstrijden nog sterk leken op schoonheidswedstrijden. Begin jaren tachtig beantwoordden de winnende lichamen nog geheel aan dominante idealen van vrouwelijkheid. De geïnterviewde bodybuildsters beschreven hoe zij geleidelijk met de sport meegroeiden toen men steeds grotere spiermassa's en lagere vetpercentages ging nastreven. Zoals één van de vrouwen beschreef:

> 'Je […] gaat begrijpen dat het niet een soort oerdrift is, *boehoehoe* [oerkreet], zoals mensen er vaak bij denken, maar dat het iets is wat je grijpt en waardoor je dan verder gaat zonder dat je er erg in hebt dat je gespierder wordt. Sterker worden is je doel.' (E. Mes, persoonlijke communicatie, 17 maart 2011)

Dus hoewel sommige vrouwen juist in de sport rolden doordat ze het 'perfecte lichaam', dat aansloot bij de dominante idealen van vrouwelijkheid (slank en atletisch) nastreefden, gingen ze later naar een heel ander ideaalbeeld streven, namelijk dat van de bodybuildinghabitus. Zij raakten 'immersed in a muscular order of interaction and presentation radically different from the gendered interaction order', gebaseerd 'on the pursuit of muscle rather than on the display of gender' (Shilling & Bunsell, 2009, p. 155). Doordat ze werden opgenomen in een bodybuildingmilieu en de daarbij aansluitend subculturele *ethnophysiological*[4] appreciatie voor excessieve gespierdheid overnamen, werd hun beeld van het 'perfecte lichaam' aangepast (Monaghan, 2000, p. 269).

De bodybuildsters bewogen zich bovendien in een milieu 'experiëntieel verwijderd van de geautoriseerde sfeer van vrouwelijkheid in de interactieorde' (Shilling & Bunsell, 2009, p. 147, eigen vertaling). Omdat de standaard voor vrouwelijkheid binnen de bodybuildinghabitus afweek van deze buiten het milieu, hoefden de vrouwen hun gespierdheid niet als ambivalent met vrouwelijkheid te ervaren. Ook door zich te omringen met individuen met een bodybuildinghabitus konden zij negatieve signalen hieromtrent mijden. Ook hun omgeving groeide hierin mee. Wanneer toch geconfronteerd met negatieve reacties van individuen buiten het milieu, konden de bodybuildsters deze veelal relativeren. Deze buitenstaanders hadden immers geen weet van de discipline en opoffering die nodig is voor bodybuilding en be-

'Het Gouden Koppel', Erika Mes en Berry de Mey, op het Europese kampioenschap bodybuilding voor koppels in Londen in 1982. Privécollectie Erika Mes

keken het bodybuildinglichaam niet door de ogen van een sporter.

Feminine recuperation

Ondanks deze subcultureel bepaalde idee van het ideale lichaam als zijnde excessief gespierd, bleven maatschappelijke normen van vrouwelijkheid doorklinken. Bodybuildsters maken niet alleen deel uit van de wereld van de bodybuildingsport die als inherent mannelijk opgevat kan worden, maar ook van de bredere sociale cultuur waar vrouwelijkheid voor vrouwen wordt verheerlijkt; waarbij bepaalde vormen van genderkapitaal meer transsituationeel duurzaam zijn (Bridges, 2009, p. 92).

Verschillende academici beschreven hoe het bodybuildingmilieu tot uitersten ging om perspectieven uit beide sferen met elkaar in balans te brengen. Om te bepalen welke bodybuildster het beste en meest gedefinieerde lichaam had, voelden juryleden zich gedwongen om 'lichaam' in relatie tot 'vrouw' te definiëren (Holmlund, 1989, p. 40). Ook de bodybuildsters zelf stelden zich vragen met betrekking tot de relatie tussen gender, sekse en bodybuilding. Hoewel het uitbouwen en tonen van spiermassa niet langer een exclusief mannelijk voorrecht was, bleef 'de manier waarop' voor vrouwen onderhevig aan limieten. Zo kon een bodybuildster ook binnen het bodybuildingmilieu een grens van gespierdheid overschrijden waarbij zij 'te ver' was gegaan (Reischer & Koo, 2004, p. 314). Van de vrouwen werd verwacht te balanceren op de dunne lijn tussen gespierdheid en geaccepteerde vrouwelijkheid. Een project dat bereikt kon worden door het nastreven van een lichaam van ideale grootte en proportie, door het opnemen van een stijl van poseren met nadruk op dans, sierlijkheid en creativiteit en door attributen van haar en make-up (Mansfield & McGinn, 1993, p. 63). In vrouwenbodybuilding golden specifieke gendernormen als wedstrijdcriteria (Schippert, 2007, p. 163). Hoewel mannelijke bodybuilders eerder beoordeeld werden op basis van spiermassa en symmetrie, moesten de vrouwelijke atletes beducht zijn op het beperken van spiermassa en het versterken van hun gender (Lowe, 1998, p. 133).

Binnen de literatuur worden verschillende verklaringen voor een dergelijke 'feminine recuperation' aangegeven. Enerzijds waren er persoonlijke motieven voor het versterken van vrouwelijkheid; gaande van het zich aantrekkelijk en goed voelen in eigen vel tot de ambitie gepercipieerd te worden als een normale vrouw. Bovendien bood het financiële voordelen. Met het oog op de verkoopbaarheid van de sport hadden sponsors en juryleden er baat bij de bodybuildsters aan te moedigen zich te conformeren aan idealen van vrouwelijkheid (Lowe, 1998, p. 121). Zo zou de bodybuildster als vrouw gehandhaafd worden (Shilling & Bunsell, 2009, 151). Zij wordt tot object gemaakt – een project geambieerd door zowel de *gatekeepers* als de bodybuildsters zelf – en haar lichaam wordt site van aliënatie. Zijn dit soort processen van 'vrouwelijk vertoon' te detecteren bij de onderzochte bodybuildsters?

Ook in de interviews bleek dat, hoewel de standaard voor vrouwelijkheid eigen aan de bodybuildinghabitus afweek van deze buiten het milieu, er wel degelijk normen waren waaraan voldaan moest worden. Zo verwezen de respondenten naar het belang van 'vrouwelijke lijnen'. Concreet was een bodybuildster vrouwelijk wanneer zij gespierd, maar niet té gespierd was, een goede symmetrie had, over een smalle en niet te geblokte taille beschikte en 'vrouwelijk' was – wederom bleef de betekenis hiervan ietwat vaag. De idee dat een bodybuildster een grens van gespierdheid kon overschrijden, waarbij zij haar vrouwelijkheid verliest, werd door alle geïnterviewde vrouwen geventileerd. Bovendien wezen verschillende vrouwen erop hoe zij de *off-season-vorm* voor bodybuildsters mogelijk mooier vonden dan de wedstrijdvorm. Hierbij klonken elementen door vanuit een meer *mainstream* lezing van vrouwelijke iconografie; waarbij de doorgaans nog steeds harde, gespierde lichamen werden beschreven als gladder en zachter. Desondanks beschreven sommige vrouwen hoe zij zelf geconfronteerd werden met limieten aan gespierdheid die gesteld werden van bovenaf, zoals het bij wedstrijden verliezen van minder gespierde vrouwen tot niet mis te verstane opmerkingen. Zoals verwoord door Ina:

> '[E]r zijn dus juryleden die gezegd hebben dat ik te gespierd ben, maar ik vond dat meevallen. […] toendertijd dacht ik van ja, dan ga ik me wel aanpassen. Maar nu, omdat er echt bodybuilding is, dan ga je er echt voor. Dan hou je geen rekening met […] moet ik nou zo komen te staan omdat ze dat vragen terwijl je eigenlijk niet wil want je gaat voor de spieren?' (I. Lopulissa, persoonlijke communicatie, 28 maart 2011)

Een grotere verdeeldheid onder de geïnterviewde vrouwen werd zichtbaar bij vragen omtrent het opvoeren van vrouwelijkheid. Allen omschreven ze zichzelf in de eerste plaats als sportvrouw en bodybuilding als sport. In het verlengde hiervan, zei Conny zich niet te hebben beziggehouden met 'feminine display'. Er was wel enige aandacht voor make-up en kapsel bij wedstrijden, maar dit was nooit overdreven, bleef functioneel en werd nooit aangepast in dienst van 'vrouwelijkheid'. Ook dansbegeleiding was louter ter bevordering van het poseren (C. Heusdans, persoonlijke communicatie, 24 maart 2011). Eenzelfde toon vinden we terug in de bodybuildingbladen; waar zij werd omschreven als een 'sportvrouw […] op de eerste plaats', die elke 'professionele franje' vreemd is, met een houding van 'het zal me allemaal een worst zijn' (Evers, 1987, p. 14-16). Mogelijk is haar eerder onverschillige ervaring rond 'vrouwelijk vertoon' evenwel te verklaren doordat zij steeds als 'zeer atletisch en vrouwelijk' (Evers, 1987, p. 60) overkwam, waar-

Liona Bergmann Privécollectie Liona Bergmann

door de nood aan dergelijk vertoon minder groot was.

Anderen voerden wel bewust vrouwelijkheid op, omdat zij wisten dat ze daardoor beter konden eindigen bij wedstrijden. Sommigen vonden dit onderdeel van de sport en onderstreepten het belang van *présence* op het podium. Daarbij getuigden verschillende vrouwen over het plezier dat zij beleefden aan het showelement van bodybuildingwedstrijden. Deze vrouwen benadrukten het belang van sierlijke bewegingen niet zozeer in functie van het winnen van de wedstrijd, maar omdat zij dit mooi vonden en passend voor een vrouw. Bovendien werd het ook voor mannen belangrijk gevonden om mooi te bewegen. Zo vertelde Ellen dat mannen evenzeer baat konden hebben bij een dansbegeleiding voor hun poseringsroutine. Ze voegde er evenwel aan toe dat het voor mannen minder sierlijk en sensueel hoefde te zijn en dat er bij vrouwenbodybuilding meer aandacht aan werd besteed door de jury (E. van Maris, persoonlijke communicatie, 2 mei 2011). De vrouwen benadrukten hoe een samenspel van factoren bepaalde wie won en hoe die 'overall look' ook belangrijk was voor mannen. Hoewel dit totaalpakket voor vrouwen meer bleek te omvatten, moesten mannen evenzeer niet alleen gespierd en symmetrisch zijn, maar ook voorkomend en verzorgd. Hierdoor kon natuurlijke schoonheid en uitstraling een belangrijke rol spelen.

Anderen beschreven deze aandacht voor 'vrouwelijk vertoon' eerder als een lastig aspect van de sport, waar ze door afhankelijkheid van een jury niet aan konden ontsnappen. Zo vertelde Ina hoe zij tips kreeg om haar haren te laten groeien en haar poseerstijl aan te passen (I. Lopulissa, persoonlijke communicatie, 28 maart 2011). In een interview met *Hardcore* in 1984 ventileerde ze reeds eenzelfde gedachte:

> '[I]k ga me toch een beetje aanpassen. Die dingen waarmee je hoger scoort. Ik zal m'n most musculars uit m'n posing routine halen en er wat meer elegante poses in stoppen. Vrouwelijkheid is belangrijk bij de jury. […] Van m'n korte koppie hadden ze ook wat te zeggen dus daar ga ik ook wat aan doen. Lang haar dus en met je make-up kun je ook allerlei toeren uithalen. Maar diep in m'n hart ben ik een sportvrouw en ben ik 't eigenlijk er niet mee eens…' (Evers, 1984, p. 31)

Erika beschreef dan weer hoe zij, na begin jaren tachtig erg succesvol te zijn geweest, steeds net buiten de finale viel. Uiteindelijk leidde een groeiende onzekerheid en de hoop hiermee verschil te maken ertoe dat ook zij haar haren liet groeien. 'Dan ga je compenseren', verhelderde ze, 'uiteindelijk ga je steeds meer van jezelf weg' (E. Mes, persoonlijke communicatie, 17 maart 2011). Hoewel zelf nooit excessief gespierd, gaf zij een gelijkaardige verklaring voor overdreven vertoon van vrouwelijkheid bij hypergespierde vrouwen:

> 'Ben je net wat groter dan ga je al snel compenseren en vaak doe je dat op de verkeerde manier. […] [Zij] zijn wel vrouwen en je wil toch laten zien dat je vrouw bent. Dus dan heb je te strakke kleding, te bloot vaak, te kort, allemaal té. […] Dat werd niet opgelegd of zo, maar dat is wat we wilden, we wilden graag als vrouw gezien worden.' (E. Mes, persoonlijke communicatie, 17 maart 2011).

Dit toont hoe de druk tot aanpassing niet zozeer van buitenaf kwam, maar wel van binnenuit; een idee die door verschillende vrouwen geuit werd. Anderen zagen dit anders, zoals verwoord door Ina:

> 'Ik denk, het probleem met vrouwenbodybuilding is, vrouwen worden al niet geaccepteerd door hun fysieke gespierdheid. Het stoot sowieso mensen af, denk ik. Daarom probeert men de sport te promoten, om het acceptabel te maken, door glitters in te voeren, hoge hakjes, door de haren te blonderen, door supervrouwelijk over te komen op het podium. Om de aandacht van de media te krijgen: vrouwenbodybuilding is niet zoals jullie denken.' (I. Lopulissa, persoonlijke communicatie, 28 maart 2011)

Waar die druk tot 'feminine recuperation' vandaan kwam, is niet duidelijk. Het is moeilijk voor vrouwen om conventionele constructies van identiteit te pareren of ermee in dialoog te treden; ze zijn namelijk geïnternaliseerd en 'built into self-concept' (Wesely, 2001, p. 177). Bovendien vindt er steeds een wisselwerking plaats tussen sociale actoren en de bredere sociale processen waarvan zij deel uitmaken, waarbij vele signalen verborgen blijven. Mogelijk kwamen initiatieven tot aanpassing zowel vanuit de bodybuildsters zelf, als vanuit het bredere bodybuildingmilieu en het bredere maatschappelijke veld.

Alle vrouwen benadrukten hoe deze kwestie nog minder uitgesproken was in de jaren tachtig. Toch was 'feminine display' duidelijk een concept om rekening mee te houden en de meeste bevindingen uit de literatuur werden in de interviews bevestigd. Alle vrouwen bleken minstens bereid tot het maken van beperkte toegevingen met betrekking tot traditionele noties van vrouwelijkheid. Hierbij kan geen duidelijk onderscheid in lichaamsbouw gemaakt worden. Dit toont hoe oppervlakkig de reeds beschreven verschuiving naar een meer androgyn lichaamsideaal voor vrouwen in de jaren tachtig werkelijk was. Bodybuildsters voerden een archetypische vrouwelijkheid op, niet te verzoenen met een jongensachtige look (Mansfield & McGinn, 1993, p. 61).

De concreet beleefde ervaring van de onderzochte bodybuildsters toont evenwel dat dit geen eenzijdig verhaal was. Hoewel belangrijker voor vrouwen, speelden elementen verbonden aan 'feminine display' ook voor mannelijke bodybuilders een rol. Ook zij moesten hun bewegingen, uitstraling en uiterlijk verzorgen en, in tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt in de literatuur, ging het ook voor hen niet louter om spiermassa en symmetrie. Bovendien werden er geen ideeën uitgedrukt die in verbinding gebracht kunnen worden met theorieën van aliënatie. De vrouwen hadden allen *eigen*, individuele motieven die mee richting gaven aan hun keuzes met betrekking tot het tonen van vrouwelijkheid. Hoewel sommige vrouwen liever puur als sportvrouw werden behandeld, wijzen de getuigenissen erop dat het gegeven van 'feminine recuperation' niet als een puur nadelig proces, waarvan deze vrouwen het slachtoffer werden, begrepen mag worden. 'Feminine display' hoefde ook voor hen die zich hier niet helemaal in konden vinden, niet ten koste te gaan van de sport; zoals verwoord door Ina: 'Wat ik verder nog moet inleveren weet

Ina Lopulissa en Liona Bergmann in Puerto Rico voor het wereldkampioenschap bodybuilding in 1988
Privécollectie Liona Bergmann

ik niet, maar in ieder geval geen spiermassa. Want dan ga ik dammen' (Evers, 1984, p. 31).

Feminist resistance

Inspanningen tot 'feminine recuperation' worden geïnspireerd door een logica van stabiele seksekenmerken. Tezelfdertijd echter, tonen dergelijke vormen van controle op het buitensporige, hypergespierde vrouwenlichaam dat sekse niet stabiel is. Deze inspanningen worden noodzakelijk doordat deze vrouwen mogelijk toch geen vrouwen zijn: zij kunnen zich doorheen de sport omtoveren in mannen (Moore, 1997, p. 84). Bodybuilding suggereert dat er geen gendertweedeling geprojecteerd kan worden op een basis van natuurlijke, biologische lichamen. De binaire relaties tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid en tussen natuur en cultuur worden verstoord (Obel, 1996, p. 187). Vrouwenbodybuilding herleidt de verschillen in lichaamsbeeld voor mannen en vrouwen tot een minimum en stelt gender in vraag. Bodybuildsters bedreigen zo niet alleen de sociaal geconstrueerde definities van vrouwelijkheid en mannelijkheid, maar ook het bredere systeem van sekseverschillen; met name de gegenderde fundamenten van de sociale interactie zelf (Aoki, 1996, p. 65. Shilling & Bunsell, 2009, p. 142). Vrouwenbodybuilding wordt in academische literatuur daarom meermaals omschreven als een vorm van feministisch verzet. En ofschoon verschillende academici vormen van 'feminine display' als problematisch begrijpen voor het concept van feministisch verzet, zien anderen dit verzet precies in deze manier waarin de sport een *queer* lichaam toont. Juist het combineren van het hypergespierde en dus 'mannelijke' lichaam met een traditioneel vrouwelijke iconografie, versterkt het subversieve potentieel (Richardson, 2008, p. 291).

In de interviews kwam een heel andere kijk naar voren. De vrouwen bleken mannelijkheid en vrouwelijkheid juist als elkaars tegengestelden te construeren, waarbij bijvoorbeeld verschillen in de manier van bewegen bij het poseren, werden herleid tot een als natuurlijk ervaren verschil tussen de seksen. Eén van de meer gespierde vrouwen antwoordde op een vraag omtrent spiermassa voor vrouwen het volgende:

> 'Hoe meer hoe beter, maar ja, we zijn wel en blijven wel vrouwen. En bij mannen is dat natuurlijk toch anders. Kijk, ja, de man is, ja, hoe moet ik het zeggen, ja, mannelijk. Dat mag erbij.' (C. Heusdans, persoonlijke communicatie, 24 maart 2011).

Wanneer gevraagd werd naar een mening omtrent deze ideeën binnen de academische

literatuur, reageerden zij, op één na, allen met verwondering; geen van hen had ooit de bedoeling gehad normen van vrouwelijkheid te overtreden. De enige vrouw die niet uitsluitend negatief reageerde op de vraag of zij ooit feministisch verzet pleegde, verwoordde het bovendien als volgt:

> 'Dat was het bij mij wel een beetje, anders zijn dan de rest. [Maar] ik heb het niet met die gedachte gedaan, ik wilde graag anders zijn, dat wel […] maar niet niet-vrouwelijk.' (E. van Maris, persoonlijke communicatie, 2 mei 2011)

De concreet beleefde ervaring omtrent het concept van 'feminist resistance' lijkt sterk af te wijken van de literatuur. De bodybuildsters verwoordden hoe genderidentiteit moet worden gearticuleerd in performance, waarbij zij weigeren geïnterpreteerd te worden als bedreigend voor de genderorde. Op die manier doen zij zelf het subversieve potentieel van vrouwenbodybuilding teniet (Obel, 1996, p. 187-188). Omdat individuele sociale actoren zich niet bewust zijn van de genderpolitieke implicaties van hun acties, lichamen en identiteiten, wil dit natuurlijk niet zeggen dat deze niet bestaan; het betekent eenvoudigweg dat deze vaak bestaan buiten de bewuste appreciatie ervan (Bridges, 2009, p. 87). Toch is het belangrijk te erkennen dat vrouwenbodybuilding niet *meer* dan een symbolische bedreiging voor gendernormen vormt (Shilling & Bunsell, 2009, p. 156). Vrouwenbodybuilding kan derhalve wel als een vorm van verzet tegen traditionele gendernormen worden begrepen, maar dit verzet beperkt zich tot het niveau van culturele betekenis.

Het maakbare lichaam

Featherstone (2000) verwoordt hoe in de laatste drie decennia in het Westen een grote interesse ontstond voor 'body modification', gekenmerkt door 'the sense of taking control over one's body, of making a gesture against the body natural and the tyranny of habitus formation' (Featherstone, 2000, p. 2). Hoewel ieder lichaam gezien kan worden als een 'built body', demonstreert bodybuilding meer dan enige andere activiteit het lichaam als cultureel geconstrueerd (Richardson, 2008, p. 294). Deze vrouwen rolden veelal in bodybuilding door het streven naar dominante idealen van vrouwelijkheid, als bodybuildsters streefden zij bovendien naar een eigen vorm van schoonheid gefundeerd in het lichaam. De discipline eigen aan bodybuilding kan geïnterpreteerd worden in het verlengde van de sociale fascinatie met slankheid en individuele controle over de vorm en betekenis van het lichaam (Schippert, 2007, p. 155).

Door de interviews heen werden deze ideeën veelal bevestigd. Alle geïnterviewde bodybuildsters bleken in de jaren tachtig doordrongen van de idee van 'het maakbare lichaam' en allen beschreven zij een hoog gewaardeerd gevoel van controle over het eigen lichaam. Zij spraken in positieve termen over 'strakke en harde lijven', spieren bleken essentieel om het magere lichaam van vorm te voorzien en zij gingen in de jaren tachtig allen obsessief om met voeding. Hoewel oorspronkelijk veelal strevend naar een 'body beautiful' uit de dominante cultuur, evolueerden zij naar een nieuw beeld van het perfecte lichaam. En ofschoon afwijkend van dominante idealen van vrouwelijkheid, bleek ook dit ideaal onbereikbaar, zoals één van de vrouwen verwoordde:

> 'Je begint aan een sport en dan ga je pas zien wat je mankementen zijn. Ik heb altijd geknokt om perfect te zijn, maar […] dat is niet te bereiken.' (E. Mes, pesoonlijke communicatie, 17 maart 2011)

Het gespierde lichaam kan zodoende als slechts een nieuw ideaal van vrouwelijke schoonheid begrepen worden, waarbij bodybuildsters zichzelf actief engageren als object ter perfectionering.

Het plezier dat de vrouwen beschreven te beleven aan bodybuilding mag echter niet miskend worden. Zij lieten zich opvallend positief uit over hun ervaringen als bodybuildster, zagen de immense controle over lichaam en leven als teken van sterkte en waren trots op hun uitzonderlijke zelfdiscipline. De vrouwen beschreven overigens hoe zij genoten van hun kracht en vaardigheid, zoals verwoord door Liona:

> 'Ik vond het leuk om toen heel sterk te zijn, de mannen voor gek zetten. Ik drukte het meeste met bankdrukken, dat vond ik geweldig, vooral omdat niemand dat verwachtte.' (L. Bergmann, persoonlijke communicatie, 21 maart 2011).

In verschillende interviews kwam naar voor hoe de vrouwen voor hun bodybuildingcarrière worstelden met onzekerheden. Hoewel zij het zelf niet in genderbewoordingen vatten, maakten zij allen duidelijk hoe bodybuilding hen hielp een positiever zelfbeeld te ontwikkelen en hen leerde om gezond en positief in het leven te staan. Als reactie op de idee van feministisch verzet stelde Liona:

> 'Vrouwen trainen niet om zich af te zetten tegen de maatschappij. Ze worden wel zelfverzekerder, dat is iets anders. […] Trots op haar lichaam, spieren gekregen, ze voelen zich beter door de voeding. Zet je je dan af? Nee hoor. Je voelt je gelukkiger in je eigen lichaam, je hebt zelfvertrouwen.' (L. Bergmann, persoonlijke communicatie, 21 maart 2011).

Bodybuilding droeg bovendien niet alleen bij tot het afrekenen met onzekerheden, het verleende de vrouwen ook een milieu waarin zij status en erkenning genoten, wat het gevoel van eigenwaarde bevorderde. Doorheen de interviews werd een sterke wil tot zelfrealisatie duidelijk. De vrouwen engageerden zich in de constructie van een eigen identiteit. De variëteit in ideale lichamen geventileerd doorheen de interviews toont bovendien hoe deze bodybuildsters allen *eigen keuzes* maakten; zij konden *zelf* beschikken over hun lichamen, waarbij *zij* bepaalden wat voor lichaam werd ontwikkeld. Bovendien claimden zij voor zichzelf een plaats in een voorheen inherent mannelijke wereld. Het zou verkeerd zijn deze vrouwen te beschrijven als passieve slachtoffers herleid tot objecten. Deze wijze van 'body modification' hield mogelijk juist een vorm van fysieke empowerment in, waarbij men beschikte over het eigen lichaam; weg van passiviteit, op weg naar agency (Roussel et al., 2010, p. 106). De vermeende fysieke zwakte van vrouwen is immers (grotendeels) sociaal geproduceerd en dus overstijgbaar (St. Martin & Gavey, 1996, p. 46). Zo beschikt bodybuilding over de mogelijkheid om de als doorgaans zwak en gebrekkig begrepen vrouwenlichamen feitelijk en aldus ook symbolisch te sterken (Burns-Ardolino, 2003, p. 55).

Zo beschikt vrouwenbodybuilding, in de praktijk en op een meer persoonlijk niveau, mogelijk toch over een krachtige emancipatoire potentie. Bodybuildsters verwerpen de relatief passieve rol, gewoonten, verschijning en lichaamstechnieken geassocieerd met westerse normen van vrouwelijkheid (Shilling & Bunsell, 2009, p. 148). En hoewel niet bewust verwoord door de geïnterviewde bodybuildsters, getuigden hun verhalen van de mogelijkheid voor vrouwen om de parameters van het vrouw-zijn uit te breiden tot conventioneel mannelijk gedefinieerde eigen-

schappen, om deze samen te brengen in een meer vloeibare, elastische definitie van vrouwelijkheid en te komen tot een meer bevredigend persoonlijk alternatief en publiek model van vrouwelijkheid (Cahn, 1994, p. 600). Het toont hoever deze vrouwen zich hebben verwijderd van geaccepteerde normen, hoe ze conventionele idealen afwezen en creatief een nieuwe vrouwelijke look tot stand brachten (Shilling & Bunsell, 2009, p. 152). Deze vrouwen creëerden een nieuwe relatie met zichzelf, hun lichamen en sociale omgeving, waarbij zij het recht claimden ruimte in te nemen voor zichzelf (Heywood, 1998, p. 191). In een interview met *Fit* uit 1985 opperden enkele bodybuildsters dat het vrouwenbodybuilding in Nederland zo succesvol was omdat '[d]e Nederlandse vrouw meer geëmancipeerd [was] dan buitenlandse vrouwen' (Van der Waart, 1985, p. 7). Tijdens een interview voegde één van deze vrouwen hieraan toe:

> '[D]at is toch wel een beetje zo, als vrouwen zich vrij en zelfstandig voelen om dingen te doen die zij leuk vinden… dat is toch emancipatie. […] Een zelfstandige en zelf bepalende vrouw die laat zich niet vertellen wat ze mag.' (E. van Maris, persoonlijke communicatie, 2 mei 2011)

Conclusie

Dit artikel vertrok vanuit een focus op belichaamde actoren in sociale processen, agerend tegen voorgaand onderzoek naar vrouwenbodybuilding waarin de concreet beleefde realiteit veelal verwaarloosd werd. Hoewel waardevol op het niveau van de 'cultural meaning', bleek uit de interviews geen weerklank voor de ideeën rond potentieel tot 'feminist resistance' in vrouwenbodybuilding – waarbij de hypergespierde lichamen gezien werden als een subversie van dominante gendernormen. Voor alle vrouwen was de gedachte niet als vrouwelijk gelabeld te worden problematisch. Zij construeerden voor zichzelf een identiteit van vrouwelijkheid, gecontrasteerd met mannelijkheid; en getuigden dat er door performance heen aan gender gewerkt moet worden. Ofschoon veel elementen uit de literatuur rond 'feminine recuperation' in de interviews bevestigd werden, werd er in de concreet beleefde realiteit een grotere complexiteit aan de dag gelegd.

Hoewel alle vrouwen minstens bereid bleken tot beperkte toegevingen aan traditionele noties van vrouwelijkheid, bleek dit niet zonder meer een proces opgelegd van bovenuit. Er vond een wisselwerking plaats tussen de bredere samenleving, machthebbers binnen het bodybuildingmilieu en de bodybuildsters zelf, waarbij de eigen, individuele motieven mee richting gaven aan de keuzes met betrekking tot het tonen van vrouwelijkheid. Bovendien zagen deze vrouwen (excessieve) gespierdheid niet in contradictie met vrouwelijkheid, wat verklaard werd doordat zij hun identiteit als vrouw en bodybuildster tot stand brachten door een bodybuildinghabitus heen. Binnen het bodybuildingmilieu leerden zij spiermassa als esthetisch aantrekkelijk percipiëren waardoor hun beeld van het 'perfecte lichaam' divergeerde. Maar hoewel hun beleving van vrouwelijkheid afweek van deze binnen de dominante cultuur, verwoordden zij duidelijke normen waaraan voldaan moest worden om als vrouwelijk ervaren te worden. Hierbij stelden zij zelf esthetische limieten binnen de sport, verbonden aan hun gender.

Vrouwenbodybuilding kan eveneens in het verlengde van de sociaal bepaalde fascinatie met het slanke en atletisch lichaam begrepen worden, waarbij bodybuildsters gedreven werden door een verlangen naar het controleren en beheersen van het lichaam om een staat van perfectie te bereiken. Uit de interviews bleek echter dat de vrouwen plezier

beleefden aan bodybuilding, verbonden aan het gevoel van kracht en zelfverzekerdheid dat de sport hen verleende. Bodybuilding speelde een belangrijke rol in het creëren van een positief zelfbeeld. De vrouwen ontwikkelden een identiteit waarin op dynamische wijze traditioneel mannelijke kenmerken werden geïncorporeerd. Op deze manier creëerden de vrouwen een nieuwe ruimte en manier van zijn voor zichzelf. Mogelijk had vrouwenbodybuilding dus toch een bevrijdend potentieel, met name op het niveau van de persoonlijke beleving. Hoewel de vrouwen geen emancipatoire intentie beleefden of beoogden, had het *beoefenen* van bodybuilding wel degelijk een emancipatoir effect. De sport bood een vorm van vrouwelijk verzet te onderscheiden van het concept van 'feminist resistance' uit de literatuur.

Noten

1 Opmerking van een jongen in een Franse supermarkt over één van de interviewparticipanten (E. van Maris, persoonlijke communicatie, 2 mei 2011).
2 Dit artikel is een bewerking van mijn bachelorscriptie. Mijn dank gaat uit naar mijn promotor, prof. dr. Henk de Smaele.
3 Het betreft de metaforische betekenissen die aan lichamen worden toegeschreven, waardoor die lichamen deze cultuurspecifieke betekenissen gaan 'belichamen'. Zij worden de identificeerbare dragers van culturele boodschappen.
4 Er bestaat een verband tussen verschillende culturele structuren en psycho-fysiologische staten van zijn. De term *ethnophysiological* verwijst naar deze cultureel gesitueerde psycho-fysiologische toestanden.

Literatuur

Uitgegeven bronnen

Evers, F. (1984). Ina Lopulissa. 'Ze mag niet te groot worden, anders wordt ze een tweede Peggy', *Hardcore*, 2/4, 26-31.

Evers, F. (1987). Connie Heusdans naar de Miss Olympia, *Fit*, 5/6, 58-61.

Evers, F. (1987). Connie, sensational tall Dutch, *Fit*, 5/3, 14-17.

Waart, M. van der en Kal, S. (1985). '3x1=1. Ellen, Erika, Juliette aan één tafel!', *Fit*, 3/7, 6-9.

Secundaire literatuur

Aoki, D. (1996). Sex and muscle. The female bodybuilder meets Lacan, *Body and Society*, *2*(4), 59-74.

Bourdieu, P. (1992). (red. Dick Pels), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Amsterdam: Van Gennep.

Bourdieu, P. (2001) *Masculine domination*, Stanford: Stanford University Press.

Bridges, T. S. (2009). 'Gender capital and male bodybuilders', *Body and Society*, *15*(1), 83-107.

Burns-Ardolino, W. A. (2003). 'Reading woman. Displacing the foundations of femininity', *Hypatia*, *18*(3), 42-59.

Canning, K. (1999). 'The body as method? Reflections on the place of the body in gender history', *Gender & History*, *11*(3), p. 499-513.

Cahn, S. K. (1994). 'Sports talk. Oral history and its uses, problems and possibilities for sport history', *The Journal of American History*, *81*(2), 594-609.

Coles, F. (1999). Feminist charms and outrageous arms, in: Price, J. & Shildrick, M. (red.), *Feminist theory and the body. A reader*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 445-453.

Featherstone, M. (2000). Body modification. An introduction, in: Featherstone M. (Ed.), *Body Modification*, Londen: Sage, 1-13.

Hanks, W. F. (2005). Pierre Bourdieu and the practices of language, *Annual Review of Anthropology*, *34*, 67-83.

Heywood, L. (1998). *Bodymakers. A cultural anatomy of women's body building*, New Jersey: Rutgers University Press.

Hockey, J. & Collinson, J.A. (2007). Grasping the phenomenology of sporting bodies, *International Review for the Sociology of Sport*, *42*(2), 115-131.

Holmlund, C. A. (1989) Visible difference and flex appeal. The body, sex, sexuality and race in the 'Pumping Iron' films, *Cinema Journal*, 28(4), 38-51.

Krane, V., Choi, P.Y.L, Baird, S.M., Aimar, C.M. & Kauer, K.J. (2004). Living the paradox. Female athletes negotiate femininity and muscularity, *Sex Roles*, *50*(5-6), 315-329.',

Leavy, P., Gnong, A. & Ross, L.S. (2009). Femininity, masculinity and body image issues among college-age women. An in-depth and written interview study of the mind-body dichotomy, *The Qualitative Report*, *14*(2), 261-292.

Lowe, M. R. (1998). *Women of steel. Female bodybuilders and the struggle for self-definition*, New York: New York University Press.

Mansfield, A. & McGinn, B. (1993). Pumping Irony. The muscular and the feminine, in: Scott, S. & Morgan, D. (eds.) *Body Matters. Essays on the sociology of the body*, London: Falmer Press, 49-68.

Millsted, R. & Frith, H. (2003). Being large-breasted. Women negotiating embodiment, *Women's Studies International Forum*, *26*(5), 455-465.

Monaghan, L. (2000). Creating 'the perfect body'. A variable project, in: Featherstone M. (Ed..), *Body Modification*, Londen: Sage, 267-290.

Moore, P. L. (1997). Feminist bodybuilding, sex, and the interruption of investigative knowledge, in: Moore P.L. (Ed.), *Building bodies*, New Brunswick: Rutgers University Press, 74-86.

Obel, C. (1996). Collapsing gender in competitive bodybuilding. Researching contradictions and ambiguity in sport, *International Review for the Sociology of Sport*, 31/2, 185-202.

Reischer, E. & Koo, K.S. (2004). The body beautiful. Symbolism and agency in the social world, *Annual Review of Anthropology*, *33*, 297-317.

Richardson, N. (2008). Flex-rated! Female bodybuilding. Feminist resistance or erotic spectacle?, *Journal of Gender Studies*, *17*(4), 289-301.

Roussel, P. & Griffit, J. (2000). The path chosen by female bodybuilders. A tentative interpretation, *Sociology of Sport Journal*, *17*, 130-150.

Roussel, P., Monaghan, L.F., Javerlhiac, S. & Le Yondre, F. (2010). The metamorphosis of female bodybuilders. Judging a paroxysmal body?, *International Review for the Sociology of Sport*, *45*(1), 103-109.

Schippert, C., (2007). Can muscles be queer? Reconsidering the transgressive hyper-built body, *Journal of Gender Studies*, 16/2, 155-171.

Shilling, C. & Bunsell, T. (2009). The female bodybuilder as a gender outlaw, *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, *1*(2), 141-159.

St. Martin, L. & Gavey, N. (1996). Women's bodybuilding. Feminist resistance and/or feminist recuperation, *Body and Society*, *2*(4), 45-57.

Wesely, J.K., (2001). Negotiating gender. Bodybuilding and the natural/unnatural continuüm, *Sociology of Sport Journal*, *18*, 162-180.